

פתיחות אחדות ללומדי תורה

הרב דוד חי הכהן

תלמידי חכמים נקראים בלשון חז"ל 'בוני האומה'. מדבריהם מובן שתלמוד תורה איננו מקצוע ככל המקצועות, אלא הוא תמצית חייה של האומה, ובלעדיו אין חייה חיים. מתוך כך יש לדעת כי העוסקים במלאכה זו ראויים להיות 'שמנה וסולתה' של האומה. על ההגדרה והאפיון המתאימים למלמדים וללומדים חיי נשמה אלה נכתב המאמר, כשהוא מיוחד לעסוק באופי ובגישה הראויים לאישיותם של הבאים אל הקודש ובמערכת היחסים הראויה להם וביניהם. כל זאת תוך כדי הבירור שבהכללה הגדולה שייכים לתהליך נטיעת התורה בישראל כל בני האומה, בלי יוצא מן הכלל.

במקום הקדמה

במאמר זה אנסה להתוות בתמצית כללי התנהגות הנדרשים למורה או רב העוסק בהוראת התורה לנוער או למבוגרים. מובן שלשם כך נדרשת גדלות עצומה בתורה ובחכמה, הן בידע המקיף והן בהעמקת הבנת כוונת התורה והמתבקש ממנה. מחשבה זו יש בה כדי להרתיע ולעצור בעדי מלבטא את אשר עמי, ובוודאי שלא לומר דברים בפני מי שגדול, ככתוב בדברי החכם: "במקום גדולים אל תעמוד" (משלי כה, ו). אבל דווקא אזהרתו של מלכנו זה, החכם באדם, היא המחייבת שלא לעצור את דבריי, כפי שהזהיר: "אל תמנע טוב מבעליו" (שם ג, כז), ואולי בכל זאת יש משהו מן הטוב שיוכל להביא תועלת, אם לא לגדולים אולי לקטנים, ומצווה למסרו אליהם יפה יפה. נחלק את תוכן הדברים על פי הנושאים הללו: א. מהי מעלת הלומד הישראלי ואת מי מבין התלמידים ראוי ללמד; ב. מיהו המלמד ומתי ילמד. סדר זה איננו מקרי, והוא מכוון על פי הדרכתם של חז"ל בסדר ברכות התורה: שתיקנו לנו לומר לפני בואנו לעסק התורה. על פי נוסח זה נראה שקודם בחר ה' ויצר את ישראל, ורק לאחר מכן נתן את התורה ולימדה. אמנם בסדר נתינת התורה לימדה אותנו התורה שקדמה מעלתו של משה רבנו בזמן הופעתו למעלת ישראל בקבלתם:

1 "אשר בחר בנו [...] ונתן לנו את תורתו".

פתיחות אחדות ללומדי תורה

"ויאמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך [...] בעבור ישמע העם בדברי עמך וגם כך יאמינו לעולם" (שמות יט, ט). כלומר על ידי מעלתו של משה רבנו בשמיעת דברי ה' תגיע התורה אל המיועדים לקבלתה, ועמה האמונה בה ובמוסריה.

סדר זה שלמדנו מהתורה הוא גם הסדר הראוי על פי ההיגיון. ראשית, יש לזכור שעיקר מטרת הלימוד היא ליישר ולרומם את הלומד, ולכן הבנת מדרגת הלומד והלימוד המתאים לה הם צריכים להיות המצפן המכוון את תהליך הלמידה מתחילתו ועד סופו. שנית, אחרי שנתבררו צורכי התלמיד יש לברור ולהכשיר את המלמד לאמנות הלימוד כדי שיתקבלו דבריו על לב התלמיד, אחרת לא יוכל הלימוד לזרום בשטף, בלא מעצורים ומעכבים. רק אחרי שני בירורים אלו יש להקפיד שהמזון הרוחני יספיק בכמותו להשביע את הניזון ויהיה מבושל דיו כדי להתעכל על ידי כלי העיכול הרוחניים של הלומד, על מנת שיהפך להיות עצם מעצמיו ובשר מבשרו.

מובן מאליו שאם גדולות וחשובות דרכי לימוד ובחינה אלו בכל נושא למידה, על אחת כמה וכמה שיש לדקדק בבחינת דרכים אלו בהוראת תורת ה' הנתונה מן השמים אל שוכני עפר וקרוצי חומר, שאורות התורה הנקלטים אצלם בונים אותם להיות שרי קודש ובני עליון, שלאורם העולם כולו מפלס את דרכו בנתיבות עקלקלות עד יגיע לפרשת הדרכים שבה יזרח האור ותאיר הדעת אורה שלמה כאשר ינוסו הצללים, ויקיץ הקץ על מלכות החושך.

א. הלומד הישראלי – מיהו?

אחרי הקדמה זו נוכל לגשת אל שולחן העבודה, שעליו מונחים חלקי מלאכתנו, ולבחון אותם אחד לאחד.

ראשית לשאלה: "מיהו הלומד?" – בשאלה זו יש לדון הן בכלל והן בפרט. מצד הכלל עלינו לזכור שלומד התורה הישראלי נבחר להיות אחד הבנים לעם נוחלי התורה על ידי הקב"ה בכבודו ובעצמו. הוא הבוחר בעמו ישראל באהבה בעבר, בהווה ובעתיד, כלשון הברכה: "הבוחר בעמו", וכדיוקו של הט"ז בנוסח נותן התורה; שאין נתינת הקב"ה את התורה לישראל מאורע שהיה ונסתיים אי שם במצולות העבר, אלא מפעל כביר ושוטף בזרם הנמשך בלא הרף מאז ועד היום, ומכאן ועד לאין גבול ותכלה.

יתר על כן, אין התורה נתונה לישראל כמתנה בלבד, שבאופן מהותי פנימי הנה חיצונית אליו. תורת ה' היא בבחינת אשת חיקו היחידה, המאורסת לו ומחכה לבואו אליה, בערגה לא פחותה מערגת נשמתו אליה. כך דרשו חז"ל על הפסוק: "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב" (דברים לג, ד) – "אל תקרי מורשה אלא מאורסה" (פסחים מט ע"ב). אירוסין אלו הם מלאכת ה' המזווג זיווגים, והם בבחינת בריאת חוה לאדם הראשון, שעליה נאמר: "ויביאה אל האדם" (בראשית ב, כב). וכשם שחוה הובאה אל האדם כבעלת עצמיות אישית מיוחדת, אבל תוכן פנימיותה העצמי הנו עצם מעצמיו ובשר מבשרו, כן תורת ה' הנתונה לנו חצובה היא מעצם נשמתם של ישראל, והיא חלקם ונחלתם באמת.

וכך מצינו את דרשת חז"ל על פסוק זה: "אמר רב יהודה אמר רב כל המונע הלכה מפני תלמיד כאילו גוזלו מנחלת אבותיו, שנאמר: 'תורה צוה לנו משה מורשה קהילת יעקב', מורשה היא לכל ישראל מששת ימי בראשית" (סנהדרין צא ע"ב). התורה שייכת לכל אדם מישראל, גם אם היא נמצאת אצל תלמידי חכמים. לימודם את הלומדים מהם היהו בבחינת השבת אברה, ואילו הימנעות מן הלימוד נחשבת לו כגזל ממש, ולא רק כחסרון מעלה בלבד.

המשך הגמרא מודיע לחכם שאם ימנע את התורה מפני התלמיד מחמת עצלות או מסיבה אחרת, עתיד הוא להיענש על כך: "אמר רב חנא בר ביזנא אמר ר' שמעון חסידא כל המונע הלכה מפני תלמיד, אפילו עוברים שבמעיי אמו מקללים אותו, שנאמר: 'מונע בד יקבוהו לאום' (משלי יא, כו), עולא בר ישמעאל אומר מנקבים אותו ככברה" (סנהדרין שם). מאמרים אלו מבארים עד כמה חייב ומשועבד הרב ללימוד, עד שהוא צפוי (ח"ו) לעונש אם יתחמק מחובה זו.

מבט כזה על התלמידים יש בו כדי לדרבן ביותר את המלמד לבל יתירשל מחובת מסירתו לתלמידים את המגיע להם. רק אחרי שסיגל לעצמו מבט מזווית זו מותר לרב לתת את דעתו לשיקולים כגון חשבון זמנו המתכלה על ידי שאלות התלמידים, הפסד ממונו הנובע מביטול הזמן, וכן חוסר הנחת הנגרם לו מההטרדה של התלמידים והשוואלים.

מובן מאליה שמותר לרב לשקול את ענייניו, חובותיו כלפי לימוד התורה שהוא מחויב לו, צורכי הפרנסה העומדים עליו, וכן גם הטרדות העוצרות בעד צלילות הדעת ואפשרות התשובה לכל מאן דבעי. אבל כל החישובים האלו הם משניים לגודל החובה להורות תורה והלכה ולהשיב את נפש ישראל האבודה ככל שיעלה בכוחו.

מניסיוני הדל אוכל להוסיף: פעמים מספר הקשו עליי גדולים ממני, מדוע אני עוסק בהוראת גמרא או פוסקים לבעלי בתים, שאין להם צורך רוחני מלבד דברי מדרש או אגדה? בבואי מבית מדרש רבותינו אוהבי ישראל, לא הטיתי אוזני והמשכתי ללמד לפי כוחי ולא דחיתי שום תלמיד בגלל רקע קודם, וב"ה שזכיתי וראיתי כיצד כאלה שלא נחשבו ראויים ללמוד לעצמם גדלו ופרחו, ובתוכם ישנם כאלה הזוכים להרביץ תורה בתלמידים. תוספת זו הנה בבחינת 'מעשה רב', שאין הדברים בבחינת מדרש בלבד, אלא הם מאומתים גם בחיינו ובזמננו, למרות דלותנו.

ב. התלמיד הראוי – מיהו?

במסכת ברכות³ למדנו שבזמן העברתו הזמנית של רבן גמליאל מן הנשיאות סילקו את שומר הפתח שעמד בפתח בית המדרש על פי הוראת רבן גמליאל, ובאותה שעה נתווספו מאות תלמידים לבית המדרש. הגמרא מבארת שהיה רבן גמליאל אומר: "כל תלמיד שאין תוכו ככרו, לא יכנס לבית המדרש". כאשר נוכח רבן גמליאל כי רבים התלמידים שנוספו תחת ההנהגה החדשה חלשה דעתו ואמר: שמא מנעתי תורה מישראל. אזי הראוהו בחלומו כדים לבנים מלאים אפר, כלומר תלמידים אלו, שנראים לבנים, אינם ראויים. הגמרא מסיקה שאין ללמוד מחלום זה, שבא משמים כדי ליישב את דעתו, אבל באמת טעות הייתה בידו שמנע תורה מתלמידים שאינם ברוקים.

3 כח ע"א

פתיחות אחדות ללומדי תורה

במעשה זה יש קושי כפול: ראשית, על פי מה שהסברנו התורה שייכת לכלל בן ישראל באשר הוא, ומדוע מנע רבן גמליאל מן החפצים ללמוד להיכנס לבית המדרש? שנית, לאיך גיטא כמסקנת הגמרא בכרכות נראה שרבן גמליאל לא צדק, והרי הגמרא בחולין⁴ קבעה וכן פסק הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה:⁵ "אין מלמדים תורה אלא לתלמיד הגון נאה במעשיו או לתם. אבל אם היה הולך בדרך לא טובה מחזירין אותו למוטב ובודקין אותו ואחר כך מכניסין אותו לבית המדרש?"

ונראה שתורף העניין כך הוא: סתם בן ישראל – כשר הוא וראוי לקרבו וללמוד תורה, ורק מי שידוע כמקולקל במעשיו – יש לתקנו קודם הלימוד. ונראה שרבן גמליאל לא הסתפק בכך, אלא ערך לבאים ללמוד מבחנים בהגינות, ורק מי שהוכיח את עצמו זכה להיכנס. אמנם סתם יהודי, אף על פי שהוא כשר בטבעו, עדיין הוא עלול להיכשל במבחן בגלל תגבורת היצר, כפי שהעידה הגמרא – כמה קשה יצר הרע שבלעדי התורה וסיועה האדם נופל בידיו.⁶ וכשבאו אנשים לרבן גמליאל וכוח התורה לא האיר עדיין את נפשם, לא יכלו לעמוד במבחן מוסרו הטהור.

לעומתו הסכימו יורשיו בנשיאות לפתוח שערים גם למי שאינו בדוק, מתוך תקווה שזכות התורה שילמד תטהו אל דרך הישר, ורק לאדם המפורסם כרשע חסמו את הדרך. ומן השמים הסכימו על ידם ונתרבו הספסלים בבית המדרש. עוד יש לפרש שבוודאי הבאים אל בית מדרש של הנשיא היו כבר בגדר תלמידי חכמים שקראו ושנו, ובאו לזכות לפלפולה של תורה במחיצת הגדולים היושבים ראשונה במלכות התורה. רבן גמליאל הקפיד שלמעלת התורה של בית מדרשו ראויה הנהגה מוסרית-מידותית מעולה ביותר, ומי שהיה ראוי לשבת בשבת תחכמוני בין התלמידים אין זכות זו לבריה מסייעת בעדו לישב בין החכמים. ואילו החכמים שחלקו עליו סברו שאם זכה כבר להיכנס לעולמה של תורה והוא חפץ בשכלולה, חשק זה דיו כדי להוכיח עליו שנפשו לא הוטמאה ויש לפתוח את השערים לפניו. לסיכום הדברים, למדנו מכאן שמי שמדותיו מוכיחות על טומאת נגעים שאחזה בו, אם נגע הגאווה או התאוה, אם נפל ברשת הכעס או העיזבון, יש להמתין ליום טהרתו ורק אז לפתוח לפניו את שערי הצדק. ומי שאיננו ידוע למראית עין בחולשת היצר, והוא צנוע, יש לקוות שגם אם יש בו מום שבסתר עתיד הוא להעלות ארוכה למכתו על ידי אורה של תורה. גם את אותו רחוק שלא קירבנו אין להרחיק לגמרי, אלא יש לתקנו על ידי השתדלות שתיעשה למענו מחוץ לכותלי בית המדרש, ובזאת לאחוז בהדרכת חז"ל: "לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת" (סוטה מז ע"א; סנהדרין קז ע"ב). ובכל אופן אין להסיק מכאן שאפשר להכניס תלמיד שאיננו ראוי מצד מדרגת הבנתו להיכנס למקום שבו עוסקים בשערי בינה, אלא איש על מחנהו ואיש על דגלו, הקטן לפי קוטנו והגדול לפי גודלו. דבר זה אנו למדים מרבנו הקדוש, ר' יהודה הנשיא, שבבית מדרשו ישבו לפניו רק הגדולים ביותר, ואילו הקטנים מהם במעלה ישבו מאחוריהם. וכן סיפר ר' יוחנן, שזכה לשבת בבית מדרשו של רבי בשורה השמונה עשרה בעוד רב זכה ברוב חכמתו לישב

4 קלג ע"א
5 פרק ד, הלכה א
6 קידושין ל ע"ב

בשורה הראשונה.⁷ וכך נהג ר' יוחנן עצמו בבית מדרשו – בעת שישבו לפניו תלמידים ולא ידעו להשיב על דבריו הושיבם בשורה האחרונה.⁸ לסיכום, לימדונו רבותינו שיש לבדוק שתי בדיקות בלומד הפרטי; בדיקה אחת במעשיו – אם ראויים הם ללימוד התורה שאת מעלותיה בא לקנות, ובדיקה שנייה בידיעותיו וכישרונותיו – אם ראוי הוא לישב לפני חכמים, ואם כן באיזו מדרגה. לא אמנע מלספר בעניין זה שתי מעשיות ששמעתי מפי מו"ר מרן הרב צבי יהודה קוק זצ"ל.

האחת: בחור מקיבוץ הידוע באי-שמירת מצוות ביקש להתקבל לשיבה, ישיבת 'מרכז הרב'. מורנו רמז לו שבישיבה יש צורך לקיים את מה שלומדים, ולא להסתפק בהארת השכל בלבד. לשמחתו של רבנו אמר הבחור מיד: "תטילו עליי מה שתטילו ואקיים". הרב זצ"ל אמר: "אם כך הם הדברים, ברוך הבא". כך קיים בעדינות נפשו את הוראת חז"ל שאין מלמדים תורה לתלמיד שאינו הגון. ובכך למדנו שמי שאינו שומר מצוות כראוי, אף על פי שמידותיו מתקנות, הוא בבחינת אינו הגון לשיבה (מובן שבישיבה המיועדת לבעלי תשובה יש לנהוג בהתאם, ולא באותה קפדנות הראויה לשיבת בני תורה).

השנייה: תלמיד בא להתקבל לשיבה וביקש להיבחן אם ראוי הוא על פי ידיעותיו ותלמודו. באותה תקופה היה מרן הרב אברהם יצחק קוק זצ"ל (אביו של הרב צבי יהודה זצ"ל) ראש ישיבה. אמר לו הרב שאין שעתו פנויה לבחינה, ואם יוכל לבוא למחרת, ובנייתים הורה לו ללון בישיבה ולהתפלל עמו מחר. בבוקר רמז הרב לגבאי שיזמין את האורח לקרוא בתורה. הרב הטא את אוזנו כדי לשמוע האם בירך הבחור את ברכת התורה בדביקות, ועל פי זה קבע אם ראוי הוא ללמדו תורה.

מעשה דומה מסופר על בעל החתם סופר זצ"ל, כאשר בא להיבחן אצלו אברך לקבלת סמיכת חכמים. לאחר שנכנס בפתח דלתו אמר לו הרב שאין שעתו פנויה למבחן. לאחר שיצא קרא לו הרב להיכנס שנית בפתח הדלת, אמר לו הרב כדברים האלו: 'כשנכנסת לכאן שמת לי לב שלא נישקת את המזוזה, אך אמרתי בלבי אולי מקרה הוא ויש להמשיך בבדיקה, ולכן ציוויתך לצאת ולחזור, וכאשר ראיתי ששלוש פעמים עברת בפתח ואף פעם לא טרחת לנשק את המזוזה, התחזקה אצלי ההחלטה שאינך ראוי לפסוק הלכה בישראל'.

מכל הנ"ל נמצינו למדים את דברי הכתוב: "ראשית חכמה יראת ה'" (תהלים קיא, י) שהם משמשים לחכמי ישראל אבן בוחן למשקל הראוי לבוא אל הקודש פנימה. אין הוראה זו שוללת את מסקנת לימודנו בתחילה, שביסוד נפשו, כל בן ישראל שייך ללימוד התורה, אבל יש צורך בזהירות בשעת מעשה לברור את הראוי גם בחיצוניותו, ולא רק בפנימי פנימיותו.

ג. המלמד תורה לישראל – מיהו?

בבואנו לעסוק בזהותו של המלמד, נמשיך בשתי ההבחנות שהבחנו בלומד: בחינת הכלל ובחינת הפרט. ונחל על פי סדר המעלות בהגדרת המלמד הכללי.

7 חולין קלז ע"ב

8 בבא קמא קיז ע"א

פתיחות אחדות ללומדי תורה

חובת הלימוד לאחרים היא חובת יסוד של כל בן ישראל, כפי שהיא מופיעה בתורה שבכתב בקשר למעמדי האמונה המרכזיים של האומה, כמו יציאת מצרים ומתן תורה: "והגדת לבנך ביום ההוא" (שמות יג, ח) בזמן יציאת מצרים; "והודעתם לבניך ולבני בניך" (דברים ד, ט) בקשר למעמד הר סיני. חוזרים הדברים בהעמקה והרחבה ביחס ללימוד האמונה וחובותיה מחד גיסא והעסק בתורה ובמצוותיה מאידך גיסא, בהמשך. כך נזכרה חובת לימוד האמונה באחדות ה' ובאהבתו ב'קריאת שמע' במילים: "ושננתם לבניך" (דברים ו, ז), וחובת לימוד התורה ומצוותיה בפרשת 'והיה אם שמוע': "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם" (שם יא, ט).

אין כאן צמצום המצווה לנביאים או לחכמים, אלא בפירוש נאמרו הדברים לכל בן ישראל, כפי שחובת האמונה ושמירת המצוות אינן מיועדות למיוחדים והן כוללות כל איש ישראל.

חובת לימוד זה והגדרתה ביתר פירוט נשנתה במסכת קידושין על המשנה: "האב חייב בבנו [...] וללמדו תורה", ובגמרא שם (ל ע"א): "עד היכן חייב אדם ללמד את בנו תורה? אמר רב יהודה אמר שמואל כגון זבולון בן דן שלימדו אבי אביו מקרא ומשנה ותלמוד, הלכות ואגדות". כלומר חובת הלימוד כוללת תורה שבכתב ותורה שבעל פה עם כוח הסברה והבירור של התלמוד, וכן חלקי התורה הנוגעים לקיום המצוות, הלכות וחלקי התורה הנוגעים לבירור האמונה הכלולים באגדה.

חייב זה נפסק ברמב"ם⁹ ובשולחן ערוך (יורה דעה סימן רמה), וזוהי לשון ה'שולחן ערוך': "חייב ללמדו בשכר עד יקרא תורה שבכתב כולה, ואינו חייב ללמדו בשכר משנה וגמרא" אבל מוסיף ה'שולחן ערוך' שאם אפשר לו לאב עליו ללמד את בנו משנה וגמרא, הלכות ואגדות. מכאן מתברר גודל החיוב הכללי, הכולל את כל התנ"ך,¹⁰ שאפילו אם האב איננו יכול או איננו יודע חייב למצוא מלמד בתשלום כדי שימלא את חובתו בדרך שליחות. רק על התורה שבעל פה לא מגיעה רמת החיוב לאותה מדרגה, אבל אם יש יכולת ביד האב הוא חייב להשתדל בבנו גם בלימוד התורה שבעל פה. לעומת חובה מקיפה וכוללת זו, כפי הנראה במסכת קידושין (מב ע"ב), ישנה סוגיה במסכת סוכה המצמצמת את חובת האב בלימוד בצורה משמעותית ביותר. כך נאמר שם בבבלי: "ת"ר [...] קטן היודע לדבר אביו לומדו תורה וק"ש. תורה מאי היא? אמר רב המנונא: 'תורה ציוה לנו משה מורשה קהלת יעקב'. ק"ש מאי היא? פסוק ראשון" זהו הכדל משמעותי ביותר בין לימוד שני פסוקים בלבד לבין לימוד התנ"ך כולו, בתשלום, וכל התורה כולה אם אפשר.

לכאורה יש לדחות ולומר שהגמרא בסוכה עוסקת במצוות חינוך בתחילת הדרך, בגיל שלוש, שאז יש להסתפק בלימוד שני פסוקים, לעומת הגמרא שבמסכת קידושין העוסקת בחיוב הכולל את כל שנות הקטנות והנעורות עד הבגרות.

אמנם מדברי הגמרא במסכת מנחות (צט ע"ב), נראה שסתירה דומה קיימת גם בחובת לימוד התורה למבוגרים. כך נאמר שם: "א"ר אמי מדבריו של ר' יוסי נלמד אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית קיים 'לא ימוש'". ובהמשך מביאה הגמרא את הסיפור בכך דמא ששאל את דודו ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו שאלמד חכמה יוונית, ענה לו; הרי נאמר "והגית בו יומם

9 הלכות תלמוד תורה פרק א

10 כך כותב הגר"א.

ולילה" (יהושע א, ח); צא ובדוק שעה שאינה לא יום ולא לילה ולמד בה חכמה יונית. כאן לא ניתן לחלק בין תחילת הלימוד לכלל הלימוד. סתירות אלו נראות גם מדברי רש"י ותוס' שם, ולא נתברר מתוכם מהו גודל החיוב.

ביישוב הדבר נראה לפרש שהתורה נתונה לכלל ישראל, ומבחינת כלל ישראל יש לעם ישראל לדאוג שיהיו בתוכו תלמידי חכמים שכל התורה שגורה בפיהם. ואם ישנם כאלה המסוגלים, הן מצד שכלם והן מצד יכולתם, חייבים הם בתור שליחי האומה למסור את כל חייהם לתורה וללומדה בכל כוחם עד שיקיפו את כולה. וזאת כידוע על פי מה שכתב רס"ג: "אין אומתנו אומה אלא בתורתיה", ועל כן חובת השמירה על האומה מחייבת הכשרת אנשים שיקיפו את כל התורה כולה.

אמנם להמון העם, שאינו במדרגה זו, יש לתמצת את עיקר התורה וללמדו את אותם יסודות שהתורה כולה עומדת עליהם. יסודות אלו הם הכתובים בתורה שבכתב ובתנ"ך כולו, והם:

א. אמונה בבורא עולם המשגיח על העולם וקובע שכר טוב לצדיקים ועונש לרשעים, ואין דבר נעלם ממנו.

ב. ידיעה ברורה כי השגחה זו מיוחדת לישראל, עם הקודש שה' בחר בו לגלות את דבריו בעולם ולחיות על פיהם.

ג. הידיעה כי חובה מוטלת על כל בן ישראל לקיים את מצוות התורה כולה ולהעבירה מדור לדור.

יסודות אלו באים בהרחבה בתנ"ך כולו, תוך כדי סיפור ההשגחה בפועל על ישראל מאז יצירתו וקבלתו את התורה עד בואו אל הארץ וגלותו ממנה בעוונות, וההבטחות לגאולה העתידה בלי ספק לו ולעולם כולו.

עוד מרחיב התנ"ך בסיפורים ובתפילות המעמיקים את האמונה בה', את אהבתו ויראתו, ואת הדבקות בו בכל רגעי החיים. עקרונות אלו באים בתמצית התמצית ובכללי הכללות בשני הפסוקים: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" (דברים ו, ד), ו"תורה צוה לנו משה מורשה קהילת יעקב" (דברים לג, ד). לימוד דברים אלו מוטל על כל אדם מישראל לפי כוחו ודרגתו; הגדול לפי גודלו והקטן לפי קוטנו. והפחות שבישראל לא יפחת משני פסוקים אלו. ומי שיכול להרחיב מחוייב בהרחבה, האב לבנו בכל התורה שבכתב בתשלום, ובתורה שבעל פה במעשה ובאמונה (הלכה ואגדה) על פי כוחו.

בזאת נתבארה מדרגת המלמד בבחינה הכללית הכוללת כל אדם מישראל החייב ללמד לכל אחד מישראל ולקיים: "וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך" (ישעיהו נד, יג).

ה. הרב האחד המיוחד

ומן הכלל אל הפרט. מיהו הראוי ללמד לא רק בעצם הווייתו הישראלית אלא מצד הכשרתו וייחודו האישיים המעניקים לו סמכות זאת?

נאמר במסכת סוטה (כב ע"א): "א"ר אבהו אמר רב הונא אמר רב מאי דכתיב 'כי רבים חללים הפילה' (משלי ז, כו) [...] זה תלמיד חכם שלא הגיע להוראה ומורה". רש"י במקום מבאר שהרמז הוא במילה 'הפילה', כמו נפל שנולד בטרם כלו חודשי עיבור הכנתו, ולפיכך אין בו כוח חיים. לדבריו מי ש"לא הגיע להוראה" הוא מי שמחוסר לימוד עצמי, או קיצר בשימוש רבותיו בלימוד דרכי ההוראה. לשאלת הגמרא "עד כמה?", כלומר מתי יהיה ראוי להוראה, קובעת הגמרא בתשובתה "עד ארבעים שנה".

פתיחות אחדות ללומדי תורה

והתוספות במקום¹¹ ביארו את כוונת הגמרא על פי דברי חז"ל במסכת עבודה זרה, שאין אדם עומד על דעת רבו עד ארבעים שנה מזמן שלמד.¹² אמנם מסייגת הגמרא תנאי זה ואומרת שאם אין מי שיוורה באותו מקום מותר גם למי שלא הגיע לכלל שנות ארבעים ללמד, על מנת שלא יתבטלו ישראל מתורה.

להיתר זה יש לצרף את מאמר חז"ל במסכת שבת:

אמר ר' שמעון בן לקיש: שני תלמידי חכמים המדגילים (האומרים בא ונלמד בין שנינו הואיל ואין לנו רב¹³) זה לזה בהלכה הקב"ה אוהבן שנאמר: 'ודגלו עלי אהבה' (שיר השירים ב, ד).

(שבת סג ע"א)

ואומרת הגמרא על זה שני תנאים: א. "והוא רידיעי צורתא דשמעתא" (צורת הלימוד על פי מה שקיבלו מרבים), ב. אין להם רב במקום. כלומר במקום שאין רב ראוי מותר לאדם ללמד גם אם אינו שלם בהכשרת שנותיו ולימודו, ובתנאי שיהיה תלמיד חכם במידה כלשהי.

על אלו שלא מילאו תנאים אלו ובכל זאת עוסקים בהוראה כתב הרמב"ם דברים חריפים ביותר, ואלו דבריו:

כל תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה הרי זה רשע שוטה וגס הרוח. אלו התלמידים הקטנים שלא הרבו תורה כראוי והם מבקשים להתגדל בפני עמי הארץ [...] וקופצים ויושבים בראש לדין ולהורות בישראל הם המרבים את המחלוקת, והם המחריבים את העולם, והמכבים נרה של תורה, והמחבלים כרם ה' צבאות.

(הלכות תלמוד תורה פרק ה, הלכה ד)

כלומר מי שקופץ בלא עתו להורות, לא רק שאין בזה ריבוי אורה של תורה כפי שהוא מתיימר לעשות, אלא ההפך הוא הנכון. לימוד כזה, מלבד כל הנזקים שבו, הוא הגורם כיבוי נרה של תורה ח"ו.

מלבד מעלת החכמה והידיעה המקיפה בתורה ובדרכי ההלכה למעשה, ישנן עוד דרישות הנדרשות מן המלמד, ובעיקרן הן שתיים, האחת בין אדם למקום והשנייה בין אדם לחברו:

בין אדם למקום – יראת שמים

דרושה יראת שמים בתכלית, למעלה מן הנדרש לשאר מקצועות. זאת על פי הנאמר במסכת בבא בתרא, שאין לפטר בעל מקצוע שנכשל בעבודתו אלא אם כן התרו בו מראש; יוצא מן הכלל הוא המלמד ילדים, שאם נכשל אפשר לפטרו בלא התראה. וכתב השולחן ערוך שכל מלמד תינוקות המתרשל במלאכתו, או עוסק בעסק אחר בשעת לימודו עמהם, הריהו בכלל ארור עושה מלאכת ה' רמיה.¹⁴ ולפיכך נפסק שאין להושיב מלמד אלא מי שהוא בעל יראה ומהיר לקרוא ולדקדק.

הוסיף על כך הרמ"א בהגהותיו שאין למלמד להיות ניעור כל הלילה יותר מדי שלא יהיה עצל ביום, וכן לא יתענה או יצמצם במאכל ובמשתה.¹⁵ וכן להפך, שלא

11 ד"ה "ועד כמה"

12 ה ע"ב

13 רש"י שם

14 יורה דעה סימן רמה סעיף יז; הביטוי עפ"י ירמיהו מח, י.

15 שם

יאכל וישתה יותר מדי כי דברים אלו גורמים שלא יוכל ללמד היטב, וכל המשנה, ידו על התחתונה ומסלקים אותו. כלומר אם נראה שהמלמד מקל בשמירת בריאותו די בזה כדי לסלקו מתפקידו. יכולת הוראת התורה מחייבת בריאות ושלמות הגוף לא פחות מצלילות הדעת והקפת החכמה. במסכת ביצה נאמר שהיו גדולים שלא רצו לענות לשאלה בלימוד כי הרגישו ששמחת המאכל של החג יכולה לפגום בטהרת ההיגיון.¹⁶

בין אדם לחברו – מידת האהבה

על מנת להצליח במלאכה על המלמד להיות בעל מידת האהבה. ואהבה זו כפולה היא, הן אהבה לתורה, שחובה גדולה להנחיל אותה לדורות הבאים אחרינו, והן לתלמידים היושבים לפניו, שחפץ הוא בלימודם המלא.

כך למדנו ממושה רבנו ע"ה, לפי מאמר הגמרא במסכת נדרים (לח ע"א): א"ר יוסי ברבי חנינא לא ניתנה תורה אלא למשה ולזרעו אחריו [...] משה נהג בה טובת עין ונתנה לישראל ועליו הכתוב אומר: 'טוב עין הוא יבורך' (משלי כב, ט), שואל רב חסדא: והרי לימוד התורה הוא חובה גמורה במצוות ה' שנאמר: 'ואותי צוה ה' בעת ההוא ללמד אתכם' (דברים ד, יד)? עונה הגמרא שאפילו את חכמת ההסברה והפולפול שקיבל משה לעצמו העביר לישראל, ולא השאיר לעצמו לימוד שיוכל להתנשא בו על ישראל.

וכן לימדנו ר' עקיבא במשל הנפלא שמשל לר' שמעון בר יוחאי כשהפציר בו ללמדו בשעת סכנה: "בני, יותר ממה שהעגל רוצה לינק פרה רוצה להניק" (פסחים קיב ע"א).

למדנו שמלמד טוב אוהב את תלמידיו כאם האוהבת את בניה ושמחה בגידולם ובהצלחתם. אהבה זו מחייבת סבלנות רבה כלפי התלמיד, גם אם הוא קשה הבנה ודל תפיסה. מלמד טוב ישתדל לעמול עם התלמיד ולבאר לו פעם אחר פעם עד שיקלוט. סיפור מופלא הובא בגמרא על תלמיד חכם עצום בשם ר' פרידא שעמל עם תלמידו ללמדו ארבע מאות פעם, כיוון שתלמידו לא הצליח ללמוד אם לימדוהו פחות ממספר הפעמים הדרוש לו. ומעולם לא הקפיד ר' פרידא על תלמידו ולא עזבו בשביל קושי השגתו. פעם אחת לא הצליח תלמידו להבין מפני שבאו לשאול את רבו שאלה ונטרד התלמיד במחשבתו. כששמע ר' פרידא את הדבר, שנה לו את לימודו ארבע מאות פעמים נוספות.¹⁷

לכל הפחות נאמר בגמרא שעל הרב ללמד את הדבר ארבע פעמים על מנת שיוכל להבין את דבריו מכל צד אפשרי. ומצאנו שהיו אמוראים רבים שהיו רגילים לשנות עם תלמידיהם ארבעים פעם, כאילו שהיה דבר זה מקובל ביותר.¹⁸

על הסבלנות הנדרשת מהרב, כתב הרמב"ם את הדברים הללו:

הרב שלימד ולא הבינו התלמידים לא יכעוס עליהם וירגז, אלא חוזר ושונה הרב אפילו כמה פעמים עד שיבינו עומק ההלכה.

(הלכות תלמוד תורה פרק ד, הלכה ד)

¹⁶ כא ע"א

¹⁷ עירובין נד ע"ב

¹⁸ כתובות כב ע"ב; מגילה ז ע"ב; פסחים עב ע"א

ובהלכה הבאה כתב:

אמרו חכמים הראשונים אין הכישרון למד ולא הקפדן מלמד (פרקי אבות פרק ב), כמה דברים אמורים בזמן שלא הבינו התלמידים הדבר, מפני עומקו או מפני דעתם שהיא קצרה. אבל אם ניכר לרב שהם מתרשלים בדברי תורה [...] ולפיכך לא הבינו חייב לרגז עליהם ולהכלימם בדברים כדי לחדדם, וכענין זה אמרו חכמים זרוק מרה בתלמידים. לפיכך אין ראוי לרב לנהוג קלות ראש לפני התלמידים ולא לשחוק בפניהם ולא לאכול ולשתות עמהם כדי שתהא אימתו עליהם וילמדו ממנו במהרה.

(שם, הלכה ה)

אמנם אימה זו שהוא מטיל עליהם היא בתוך תהליך הלמידה, אבל מותר לו ורצוי הדבר שבתחילת הלימוד יפתח בדברים המשמחים את הלב, בתנאי שאין קלות ראש. כך קבעה גם הגמרא במסכת שבת (ל ע"ב): "אין השכינה שורה אלא מתוך שמחה של מצוה שנאמר: 'ועתה קחו לי מנגן' (מלכים ב' ג, ט) [...] אמר רב יהודה וכן לדבר הלכה". ומספרת הגמרא שם על רבה שבתחילת השיעור היה פותח בדברים משמחים, והיו שמחים כולם, ואחר כך היה משנה את אופן הדיבור ויושב באימה לעסוק בהלכה. ופעמים שאפילו בתוך הלימוד, כאשר הציבור נרדם, היו הדרשנים מספרים סיפור מוזר כדי לעורר את הציבור. ואולי יש לחלק בין תלמידים קבועים שעליהם יכול הרב להטיל מרה באמצע הלימוד, לבין ציבור המון העם שאתו יש להקל ולספר סיפורים אפילו באמצע הדברים, כדי לקרב את הדבר אל דעתם. כך מסופר על ר' מאיר שהיה דורש בשיעור שלישי הזמן בהלכה, שלישי באגדה ושלישי במשלים.¹⁹ אולם ייתכן שגם כללים אלו תלויים במדרגת השומעים וחשיבותם, שהרי מסופר במסכת נדרים שבין שומעי לקחו של ר' מאיר היו גם נשים רבות שבאו להתבשם מאורו המזהיר של אותו התנא.

ואם נכונינו דברינו אזי למדנו בזה שאין למלמד ללמד את תורתו הראויה למדרגתו, אלא עליו לבחון את קהל השומעים ולכוון את דבריו שירוממו אותם ממדרגתם, כי זהו רצונו של נותן התורה המצווה את מלמדיה להנחיל את תורתו לעדתו בכל מקום ובכל זמן.

מרב צבי יהודה קוק זצ"ל היה מתמיד לעמוד על חשיבותו של עזרא הסופר, שחז"ל שקלו אותו כמשה רבנו מצד דאגתו לכלל ישראל ולבניין עולמם הרוחני. היה מציין את הפסוק בעזרא (ז, י): "כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט", וביאר שכדי להצליח ללמד את ישראל יש צורך שהרב יכין את לבו, ולא רק את שכלו ודרשותיו.

רק אחרי שיעבוד על לבו עבודה שלמה יוכל ללמד את ישראל תורה שתתקבל על דעתם. וייתכן שלשם כך מן הראוי שיכיר את מידותיהם ומעלותיהם של הלומדים, ויכין ויתאים את מידותיו שיתיישרו עמם כדי שלא ירחיקו את דבריו בהיותו רם ונישא מעליהם. ביטוי הלכתי למעלה זו ולצורך זה מצאנו ברמב"ם:

כיצד מלמדים? הרב יושב בראש והתלמידים מוקפים לפניו כעטרה, כדי שיהיו כולם רואים את הרב ושומעים דבריו. ולא ישב הרב על הכסא ותלמידיו על הקרקע, אלא או הכל על הארץ או הכל על הכסאות.

(הלכות תלמוד תורה פרק ד)

יחד עם זאת, אין הכוונה שיתנהג הרב בדרך של פחיתות, אלא אף על פי שידבר בסגנונם יהא טהור במידותיו וקדוש במעשיו שלא יימצא בהם שום דופי. וכך כותב הרמב"ם: "אם דומה הרב למלאך ה' [...] תורה יבקשו מפיהו, אם לאו אל יבקשו תורה מפיהו" (שם). דברים אלו נשענים על הפסוקים העוסקים בשבחו של אהרן הכהן שהיה מקרב את הבריות, "תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצאה בשפתיו [...]". "כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא" (מלאכי ב, ו-ז).

מצינו במקומות אחדים התייחסות לדרך שבה יש לרב לנהוג כלפי תלמידו: תלמידו של אדם נחשב כבנו, כמו אצל משה רבנו שנמנו בני אהרן כבניו ואף על פי שלא ילדו,²⁰ אלא מכאן ש"כל המלמד בן חבירו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו" (סנהדרין יט ע"ב). ואמרו חז"ל: "בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו" (שם קה ע"ב), הרי מנו את תלמידו כבנו. ויותר מזה הגדילו ואמרו שכל זמן שתלמידו של אדם חי כאילו הוא קיים, שהרי אמר הכתוב למשה: "הנך שכב עם אבתיך [...] וקם העם וזנה אחרי אלהי נכר הארץ" (דברים לא, טז), והרי לא חטאו ישראל כל זמן שיהושע היה חי, אלא מכאן שכל זמן שתלמידו קיים כאילו הוא קיים.²¹

ולפיכך כתב הרמב"ם:

כשם שהתלמידים חייבים בכבוד הרב, כך הרב צריך לכבד את תלמידיו ולקרנם, כך אמרו חכמים יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך, וצריך האדם להיזהר בתלמידיו ולאובהם שהם הבנים המהנים לעולם הזה ולעולם הבא.

(הלכות תלמוד תורה פרק ה, הלכה יז)

ולא רק תועלת לעולם הבא יש לתלמיד אלא גם בלימוד העוה"ז, שכך המשיך הרמב"ם וכתב:

התלמידים מוסיפים חכמת הרב ומרחיבים לבו, אמרו חכמים הרבה חכמה למדתי מרבתי, ויותר מחברי ומתלמידי יותר מכולם. כשם שעץ קטן מדליק את הגדול כך תלמיד קטן מחדד הרב עד שיוציא ממנו בשאלותיו חכמה מפוארה.

(שם, הלכה יח)

אהבה זו לתלמיד מקבלת את ביטויה לא רק בזמן הלימוד אלא גם בענייניו הפרטיים. כך מצאנו שר' חייא לימד ילדים חומש ומשנה וסיפק להם ספרים שכתב בידיו. וכן מצאנו שהוכיח ר' יהושע את רבן גמליאל בזמן שראה את פרנסתו הדחוקה על שלא דאג לו ואמר לו: "אוי לו לדור שאתה פרנסו שאי אתה יודע בצערם של תלמידי חכמים" (ברכות כח ע"א).

ובכל הדורות ראינו שראשי ישיבות התעסקו רבות בטיפול בצורכי תלמידיהם, ובזכות טיפולם זכו לגדול מעלה מעלה. אשרינו שזכינו במעט ליהנות מאורו של רבנו הגדול מרן הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, שכל מעלות שמנו חכמים בברכותיהם של ישראל מצאנו בו. ומי ייתן ואור תורתו ימשיך לזרוח עד יבוא לנו ולכל ישראל מורה דרך מבחירי הצדיקים, כפי האמור בישעיה (יב, יג): "ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה". ועל פי התרגום: "ותקבלון אולפן חדתא מבחירי צדיקיא".

יש עוד הרבה להאריך במדרגת הרב הראוי, וודאי שמן הראוי להקדיש לכך זמן ועבודה רבה, ולא עלינו המלאכה לגמור. ושבח לה' יתברך על מה שזכינו לראות ולשמוע, ולא נוכל לסיים בלי הודאה על חלקנו זה.